

ERFGOED BRUSSEL

N°017

DECEMBER 2015

DOSSIER STADSARCHEOLOGIE

VARIA

De eigen woning van
Henry Lacoste in Oudergem

Erfgoedklassen & Burgerschap

EEN PUBLICATIE VAN BRUSSEL STEDELIJKE ONTWIKKELING

DOSSIER

KENNIS EN BEHEER VAN HET BOUWKUNDIG ERFGOED

DE BIJDRAGE VAN DE BOUWARCHEOLOGIE

SYLVIANNE MODRIE

ARCHEOLOOG, DIRECTIE MONUMENTEN
EN LANDSCHAPPEN

Opmeting van de gevel Violetstraat 38 in Brussel
(foto van de auteur, 2013 © GOB).

TERWIJL BIJ OPGRAVINGEN DE STUDIE VAN DE ARCHEOLOGISCHE OVERBLIJFSELEN MEESTAL WORDT GEVOLGD DOOR DE Vernietiging ervan, leidt deze van RESTEN IN DE BEBOUWING VAAK TOT HUN BEHOUD. In het Brussels Gewest levert de bouwarcheologie niet alleen informatie aan wetenschappers, maar ook aan de stijgende vraag van beheerders van het bouwkundig erfgoed – van kunsthistorici belast met de inventaris of de bescherming ervan tot de architect die verantwoordelijk is voor de restauratie.

Voor het beheer van het bouwkundig erfgoed is een optimale documentatie ervan onmisbaar. De bouwarcheoloog biedt hierop een afdoend antwoord. Ze is wetenschappelijk onderbouwd en steunt op de archeometrie waarin alle methodologische disciplines en technieken die worden gebruikt voor de datering van objecten of archeologische sites, verenigd zijn. Voor de studie van de bebouwing gaat het vooral om dendrochronologie en materiaal-analyse.

De bouwarcheologie, die haar aandacht vooral toespitst op gevels en muren, gebruikt methodes van de 'traditionele' archeologie, en dan vooral technieken voor registratie en stratigrafische analyse. Maar ze ontwikkelde al vlug andere instrumenten die een antwoord moeten bieden op de talrijke geschiedkundige vragen. De bouwarcheologie beperkt zich niet tot de definitie van het technische aspect of het onderzoek naar een oorspronkelijke staat, al dan niet aangevuld met een datering. Ze draagt ook bij aan de geschiedschrijving van de gebouwen – gebouwd *door* en gebouwd *voor* – door ze te situeren in een bepaalde stilistische periode en de gebruikte technieken, die in de tijd evolueren, te identificeren. In een landelijke omgeving vertelt een

gebouw en alle veranderingen die het heeft ondergaan, iets over de evolutie van de interactie tussen productie en consumptie. In een stedelijke omgeving, waar het deel uitmaakt van een bouwblok of een wijk, vertelt het de geschiedenis van zijn opeenvolgende bestemmingen of bewoning.¹

De evolutie van de bouwarcheologie liep trouwens parallel aan die van de stadsarcheologie, die zich aanvankelijk vooral op de middeleeuwen concentreerde, en een sterke evolutie kende in de jaren 1960 en 1970, toen zowat overal in West-Europa de stadscentra ingrijpende veranderingen ondergingen. Geconfronteerd met de massale vernietiging van archeologisch erfgoed, heeft deze impuls van het onderzoek geleid tot het verdiepen van de notie 'archeologische site', en tot de uitbreiding van het onderzoek tot meer recente periodes. Daarnaast heeft ze tot het inzicht geleid dat het opstellen van een archeologische inventaris noodzakelijk is als onmisbaar instrument voor preventieve archeologie.²

In ons gewest was het de *verbrus-seling* die de aandacht van het collectief bewustzijn op het bouwkundig erfgoed richtte.³ Het was echter wachten tot de jaren 1990, na de regiona-

lisering van de erfgoedmaterie, voor de eerste inventarissen, onder andere die van de 'archeologische ondergrond'⁴ waarin ook de nog bewaarde gebouwen van het ancien regime zijn opgenomen, en die van het 'bouwkundig erfgoed'⁵ waar nog altijd aan gewerkt wordt. Buiten enkele voorbereidende studies naar aanleiding van restauratiewerken van beschermd erfgoed, was er echter vóór de jaren 2000 maar weinig sprake van archeologisch onderzoek in gebouwen. In 2005 consolideerde het Brussels Wetboek van Ruimtelijke Ordening (BWRO) het wettelijk kader voor de bescherming van het erfgoed en voor preventief archeologisch onderzoek. Het bood voortaan de mogelijkheid om in stedenbouwkundige vergunningen dwingende clausules over archeologische interventies op te nemen en dit was een stimulans voor het archeologisch onderzoek in het Brussels Gewest.

TOEGANKELIJKHEID VAN HET STUDIEOBJECT

De toegankelijkheid van gebouwen voor archeologisch onderzoek, hangt in grote mate af van geplande restauratie-, verbouwings- of zelfs sloopwerken. In het laatste geval gaat

het dus om preventieve archeologie die het gebouw zo volledig mogelijk documenteert voor zijn verdwijning. In de andere gevallen gaat het archeologisch onderzoek vooraf aan de werken. Het bestudeert de architectonische elementen waar de werken betrekking op hebben en volgt de veranderingen die ze in de loop van de werf ondergaan.

Gebouwen die beschermd zijn als monument of als onderdeel van

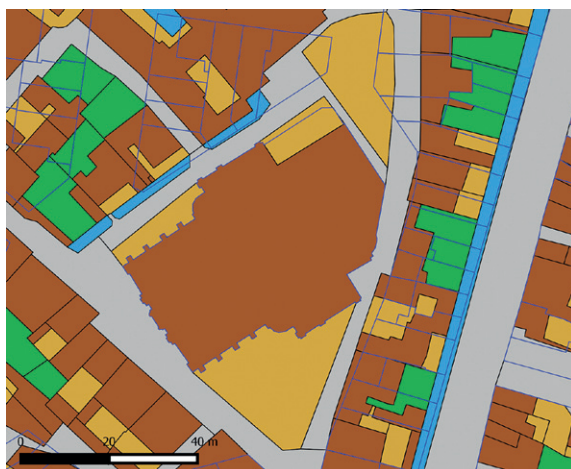
een ensemble, zijn gemakkelijk toegankelijk voor onderzoek want alle werken die worden uitgevoerd staan onder controle van de Directie Monumenten en Landschappen (DML). Voor deze gebouwen worden door de DML subsidieerbare, voorafgaande studies uitgevoerd in het kader van de bouwaanvraag. In dit stadium gaat het vooral om stratigrafisch onderzoek van bepleisteringen, historisch onderzoek op het terrein en archiefonderzoek.

Gebouwen die niet zijn opgenomen in de lijst van beschermd erfgoed, vormen het grootste deel van de bestaande bebouwing die potentieel interessant is voor archeologisch onderzoek. Een groot deel daarvan is al opgenomen in de inventaris van het bouwkundig erfgoed en dus beschikken we hier over een documentatie gebaseerd op observatie ter plaatse, hoofdzakelijk vanaf de openbare weg, en op informatie afkomstig uit de gemeentearchieven.

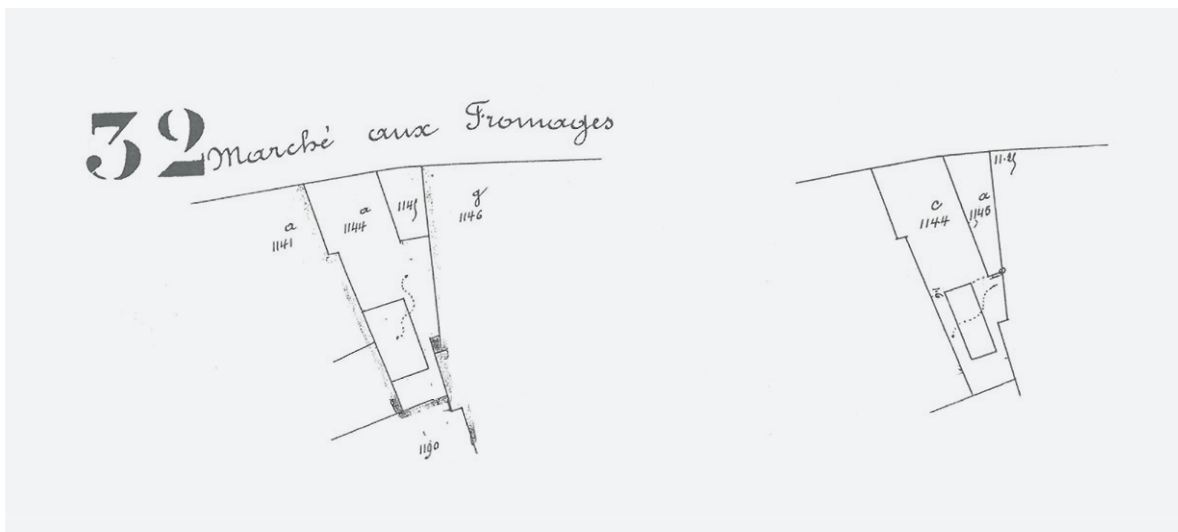
Afb. 1

Groot Begijnhofwijk in Brussel: georeferentie van het plan van Bastendorff (1836) op het huidige kadaster (H. Blanchaert, 2015 © GOB).

Afb. 2

Groot Begijnhofwijk in Brussel : georeferentie van het gevectoriseerde plan van Bastendorff (1821-1836) op het huidige kadaster (H. Blanchaert, 2015 © GOB).

Afb. 3

Gebouw op de Kaasmarkt 11 in Brussel, verandering van 1909 (© Archief van het Kadaster van Brabant).

Deze eerste gegevens zijn kostbaar als er een interventie gepland is. De meeste archeologische dossiers worden opgestart naar aanleiding van een aanvraag voor een stedenbouwkundige vergunning. Projecten voor gebouwen van vóór 1932 moeten immers worden voorgelegd aan de gemeentelijke overlegcommissie. Deze evalueert het archeologische potentieel van het project en kan een dwingende archeologische clauseule in de gevraagde vergunning

laten opnemen. Deze voorziet in een voorafgaande interventie of een die gelijkloopt met de uitvoering van de werken.

Sommige wijken worden bestudeerd los van geplande stedenbouwkundige ingrepen. Dat geldt voor de zone rond de Grote Markt, die in 1998 werd opgenomen in de Unesco werelderfgoedlijst. De Stad Brussel en het Gewest werken samen aan de uitvoering van een beheersplan

voor deze uitgestrekte zone van 26 bouwblokken en flatgebouwen. In de monumentale studie *Evolutie van de bebouwing in het Îlot Sacré* is elk huis opgenomen om een gedetailleerd inzicht te verwerven in de integratie in het bouwblok en het stedelijk weefsel.⁶ Voor dezelfde wijk werden in opdracht van de DML 'referentiebeschrijvingen' van de gebouwen opgemaakt. Naast archiefonderzoek en het opstellen van een volledige opmeting door een architect, wordt door bouwarcheologen ter plaatse onderzoek verricht om de fysische toestand van het gebouw te evalueren en een inventaris op te stellen van zichtbare overblijfselen.⁷

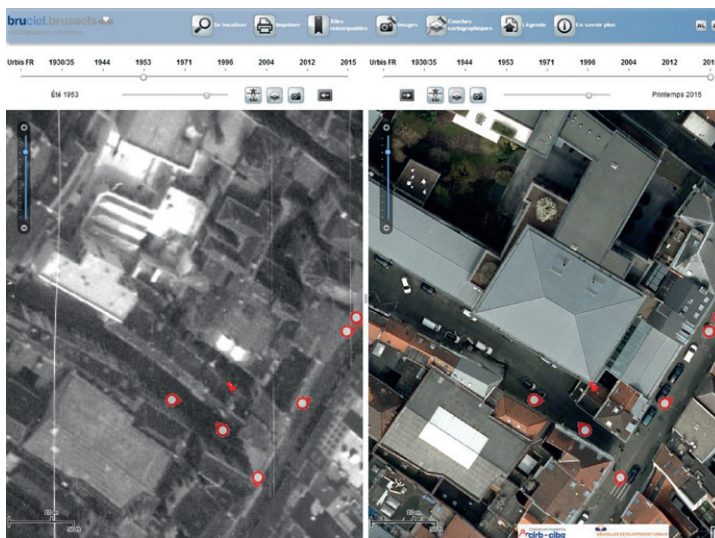
Het Departement Archeologisch Erfgoed van de DML begeleidt per jaar gemiddeld een twintigtal werken van oude gebouwen. Het onderzoek van twee of drie daarvan is toevertrouwd aan erkende externe dienstverleners,⁸ wat campagnes van enkele maanden tot een jaar mogelijk maakt, terwijl de andere interventies worden uitgevoerd door een ploeg van de DML, bestaande uit een archeoloog, een technicus en één tot drie medewerkers. Van al deze interventies worden onderzoeksrapporten opgesteld die worden gepubliceerd in de collectie *Archeologie in Brussel* van de DML.⁹ De volledige documentatie van de architecturale elementen die door de onderzoekers werden ontdekt en bestudeerd, wordt opgenomen in de archief- en documentatiedatabank van de DML en is consulteerbaar in het documentatiecentrum van Brussel Stedelijke Ontwikkeling.

Afb. 4
Sint-Gisleinsstraat 82-86 in Brussel (foto n° A069502 1944 © KIK-IRPA).

Afb. 6
De woning Sint-Gisleinsstraat 86 in Brussel (A. Weitz, 2015 © GOB).

Afb. 5
Luchtfoto's van 1953 en 2015 (<http://www.gis.irisnet.be/bruciel>, 2015 © UrBIS).

VOORAFGAANDE DOCUMENTATIE

Elke interventie begint met een cartografisch onderzoek door het team van de archeologische inventaris. Oude kadasterplannen worden verge-

leken met hedendaagse, wat toelaat om zich een eerste beeld te vormen van het verstedelijkingsproces van de wijk en de hoofdlijnen van het onderzoek ter plaatse te bepalen.¹⁰ De indeling op de kadasterplannen, die soms dateert uit de middeleeuwen, is vaak veelzeggend. Deze worden dan vergeleken met de huidige, op de plannen aangegeven grenzen. Door dit geogerefererde onderzoek kan de evolutie van de bebouwing worden geschetst. Zo konden in de wijk van

het Groot Begijnhof van Brussel (afb. 1 en afb. 2) de opvallende verschillen in de bebouwing van eenzelfde bouwblok – al naargelang men de gevels aan de kant van de Lakensestraat of van de Kastanjeboomstraat bekijkt – worden verklaard door de versies van het kadasterplan van Bastendorff van 1821 en 1836 met elkaar te vergelijken. Door de aanwezigheid van een gracht rond het domein van het Begijnhof en langs de Lakensestraat in 1821, verliep de uitbreiding van de

bebouwing aan de kant van de kerk van Sint-Jan-Baptist-ten-Begijnhof ten koste van de tuinen op de percelen grenzend aan de Lakensestraat. In 1836 veranderde de situatie. De gracht werd gedempt en de percelen in de Lakensestraat werden bebouwd. De gevelrij aan de kant van de Lakensestraat is homogeen en dateert van de tweede helft van de 19de eeuw, terwijl die aan de kant van de Kastanjeboomstraat heterogener is. De eigenaren hebben er hun goed

DE TYPOLOGISCHE EN DENDROCHRONOLOGISCHE INVENTARIS VAN OUDE GEBINTEN

Voor het opstellen van een typologische en dendrochronologische inventaris van oude gebinten in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, deed de DML beroep op een tijdelijk samenwerkingsverband tussen de *Laboratoires de dendrochronologie* van de *Université de Liège* (Patrick Hoffsummer) en het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium, dat ook samenwerkte met het *Centre de Recherche en Archéologie et Patrimoine de l'Université libre de Bruxelles*. Deze inventaris werd gecoördineerd door Armelle Weitz en beslaat de periode van de 12de tot de 19de eeuw. Voor dit project werd het dendrochronologisch onderzoek – de best aangewezen methode om een absolute chronologie van de structuren te bekomen – aangevuld met archiefonderzoek en met een kritische archeologische analyse van de gebinten en de gebouwen. Paulo Charruadas (ULB) zocht in de archieven naar de herkomst van het hout en concentreerde zich daarbij vooral op hout afkomstig uit het Zoniënwoud.

Er werd een corpus van meer dan honderd gebinten geïnventariseerd,

zowel van prestigieuze gebouwen, kerken en herenhuizen, als van meer bescheiden gebouwen die behoren tot de volkse, rurale of industriële architectuur. Het hout van lokale oorsprong dat in gebinten binnen het Brussels Gewest werd aangetroffen, behoort vaak tot snelgroeiende en weinig aan klimatologische fenomenen onderhevige soorten, wat de datering bemoeilijkt. Bovendien is er in Brussel en omgeving weinig variatie in de typologie van de gebinten.

Om de typonomie te verfijnen werd de studie van de onderscheidende criteria gesystematiseerd: kenmerken van het kantrechten van het gebruikte hout, sporen van werktuigen, montage en merken. Dit werk werd uitgevoerd door Sarah Cremer (KIK) en Philippe Sosnowska (ULB). Een van de bijzondere kenmerken van Brusselse gebinten is de toepassing van ander hout dan eik. Vaak werd er gebruik gemaakt van 'toevallig voorhanden' houtsoorten zoals olm, es en fruitbomenhout, wat de dendrochronologen ertoe dwingt om creatief te zijn en de historici om uiterst aandachtig te zijn. Parallel aan dit onderzoek begon Christophe Maggi (KIK) met de studie van de metalen elementen in gebinten. Het doel is een typologie op te stellen van deze metalen elementen die

dan gedateerd kunnen worden door de dendrochronologie van het hout waarmee ze verbonden zijn.

Deze inventaris zal bestaan uit typologische fiches, met daarnaast kaarten van de locaties en een tijdslijn. Hij zal een formele datering en een synthetische visie op dit onderdeel van het gebouwde erfgoed mogelijk maken. In dit stadium van het project zijn nog talrijke studies aan de gang of geprogrammeerd. De belangrijkste doelstelling blijft om de nog bestaande oude gebinten in het Brussels Gewest zo volledig mogelijk te documenteren – een project dat werd mogelijk gemaakt dankzij de nauwe samenwerking tussen verschillende competentiedomeinen.

BIBLIOGRAFIE

MODRIE, S., 'De l'archéologie préventive à une étude thématique des charpentes: le cas de la Région de Bruxelles-Capitale', *Charpentes historiques en bois. De la construction à la restauration. Journée d'étude – 28 mars 2014*, FABI et Institut du Patrimoine Wallon, Namur, 2014, p. 20-23; HOFFSUMMER, P., 'L'évolution des toitures en région bruxelloise: une étude en cours', *Charpentes historiques en bois, op.cit.*, p. 24-26.

aangepast aan een nieuwe stedenbouwkundige situatie.

De cartografische analyse kan worden vervolledigd op basis van de archieven van kadastrale wijzigingen vanaf 1835, (afb. 3). Een voorbeeld daarvan is de studie van het gebouw op de Kaasmarkt nr. 11 in Brussel. Het vaststellen van de verschillende verbouwingen in de loop van de 19de en 20ste eeuw, leidde tot een beter inzicht in de diverse soorten metsel-

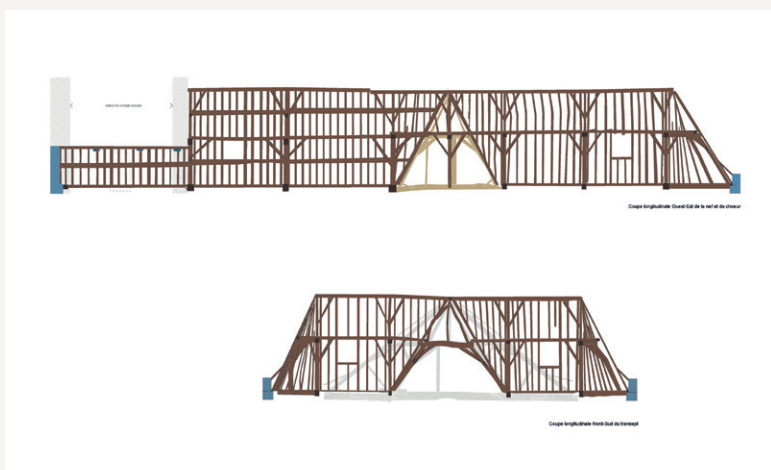
werk, die vrij nauwkeurig gekoppeld konden worden aan een specifieke ingreep. De wijziging van 1909, waarbij de rechtse scheidingsmuur sterk werd gereduceerd, leidde tot een meer expliciete articulatie van voor- en achterhuis. De circulatie van dit laatste werd gewijzigd door de toevoeging van een klein verbindingsgedouw langs de linkse scheidingsmuur.

Vanaf de 20ste eeuw kan aan de hand van luchtfoto's de stedenbouwkun-

dige evolutie almaar verfijnder worden gereconstrueerd. Tussen 1930 en 2015 werden zeven systematische fotocampagnes georganiseerd, die kunnen geraadpleegd worden via de toepassing *HemelsBrussel*.¹¹ Ze geven een beeld van de grote stedenbouwkundige veranderingen of meer lokale ingrepen op het grondgebied van het gewest. Twee verschillende periodes kunnen tegelijkertijd in beeld worden gebracht, zodat kaarten van een verschillende datum kunnen worden ver-

Opmeting van het gebinte van de Sint-Niklaaskerk in Neder-Over-Heembeek (foto van de auteur, 2013 © GOB).

Nettekening van de opmetingen van het gebinte van de Sint-Niklaaskerk van Neder-Over-Heembeek (D. Willaumez, 2013 © GOB).

Staalname in een vloerbalk van een woning Onze-Lieve-Vrouw van Vaakstraat 17 in Brussel (foto van de auteur, 2011 © GOB).

Gebinte van de Sint-Lambertuskerk in Sint-Lambrechts-Woluwe (foto van de auteur, 2009 © GOB).

geleken. De visualisering wordt nog verrijkt door links naar bijkomende cartografische kaarten en naar talrijke oude foto's en documenten, waarvan een deel afkomstig is uit de fototheek van het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium (afb. 4). Zo kon aan de hand van deze toepassing worden vastgesteld dat het kleine gebouw in de Sint-Gisleinsstraat nr. 86 in Brussel, vroeger onderdeel was van een veel groter gebouw (afb. 5). Dit verklaart waarom slechts één

gebinte het bijzonder schuine en indrukwekkende dak draagt (afb. 6). Op basis van deze vaststelling werd een dendrochronologisch onderzoek met radioactieve koolstof gedaan. Dit resulteerde in een datering tussen 1445 en 1485. Het toont het grote potentieel van dit bouwblok aan en ook dat zich binnen de 19de-eeuwse bebouwing een oude kern bevond uit het einde van de middeleeuwen die in verband kan worden gebracht met het godshuis Sint-Gislein.¹²

INTERVENTIE OP HET TERREIN

De archeologische studie van het bouwkundig erfgoed is gebaseerd op strikt gereguleerde documentatiemethodes en omkaderd door de gewestelijke overheid.¹³ Archeologisch onderzoek werkt inderdaad op een onomkeerbare manier fysiek in op een erfgoed dat onontkoombaar aan erosie onderhevig is. De archeologische interventie bestaat uit het verwijde-

ARCHEOLOGISCH ONDERZOEK IN DE TRAPSTRAAT NR. 34 IN BRUSSEL

In de Trapstraat 34 in Brussel werd in 2001 bouwarcheologie gecombineerd met een interventie in de ondergrond. Het onderzoek werd uitgevoerd door Britt Claes, verbonden aan de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, in samenwerking met Patrice Gautier en Philippe Sosnowska.

Bij de sloop van dit huis werd een kelder blootgelegd waarvan de architecturale elementen stilistisch aansluiten bij de late middeleeuwen. De verstedelijking van deze wijk van de Steenpoort, gelegen binnen de eerste Brusselse omwalling, kwam waarschijnlijk vanaf

het midden van de 14de eeuw op gang. De stenen muren begrenzen een grote rechthoekige ruimte die door drie centrale zuilen in twee beuken en vier traveeën wordt onderverdeeld. De muren, de zuilen en de gordelbogen die ze verbinden, zijn van lokale of regionale kalkhoudende zandsteen. De minder goed bewaarde gewelven zijn van baksteen. De zuilen hebben een geprofileerd basement en bij twee van hen is het kapiteel versierd met diamantkoppen. De gordelbogen vertrekken van de kapitelen en rusten op kwartbolvormige kraagstenen op de buitenmuur. Bij het graven van vijf sleuven om de funderingen vrij te maken, werd de oorspronkelijke vloer van zwarte aangestampte aarde blootgelegd en ook een put ontdekt die in verband kan worden

gebracht met leemwinning in de loop van de 14de en 15de eeuw. Op basis van de studie van het archeologische materiaal, aangetroffen tussen twee bakstenen vloeren van de kelder, kunnen de verbouwingen ervan worden gedateerd op het einde van de 18de of het begin van de 19de eeuw. Deze kelder, waarvan het exacte volume kan gereproduceerd worden, geeft een beeld van de eerste rooilijn van de Trapstraat, maar ook van de knowhow van de Brusselse architecten en metselaars.

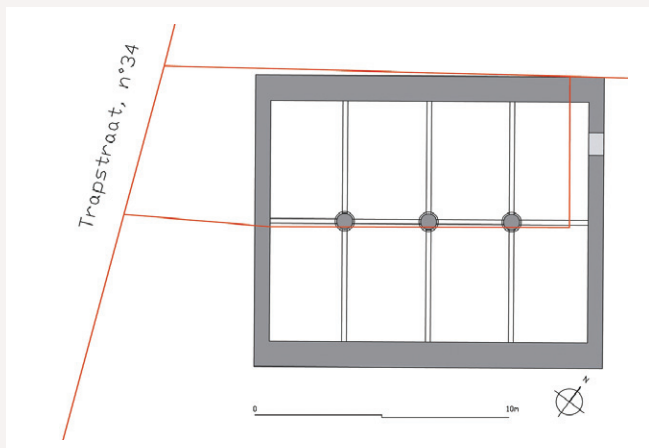
BIBLIOGRAFIE

CLAES, B., *Archeologische interventie in de Trapstraat in Brussel*, Brussel, 2014, [Archeologie in Brussel - 006] [downloadbare versie op www.erfgoed.brussels].

Kolom en gordelbogen in witte steen die een bakstenen gewelf ondersteunen (B. Claes, KMKMG, 2010 © GOB).

Plan van de kelder op het betrokken perceel (P. Gautier, 2010 © KMKMG).

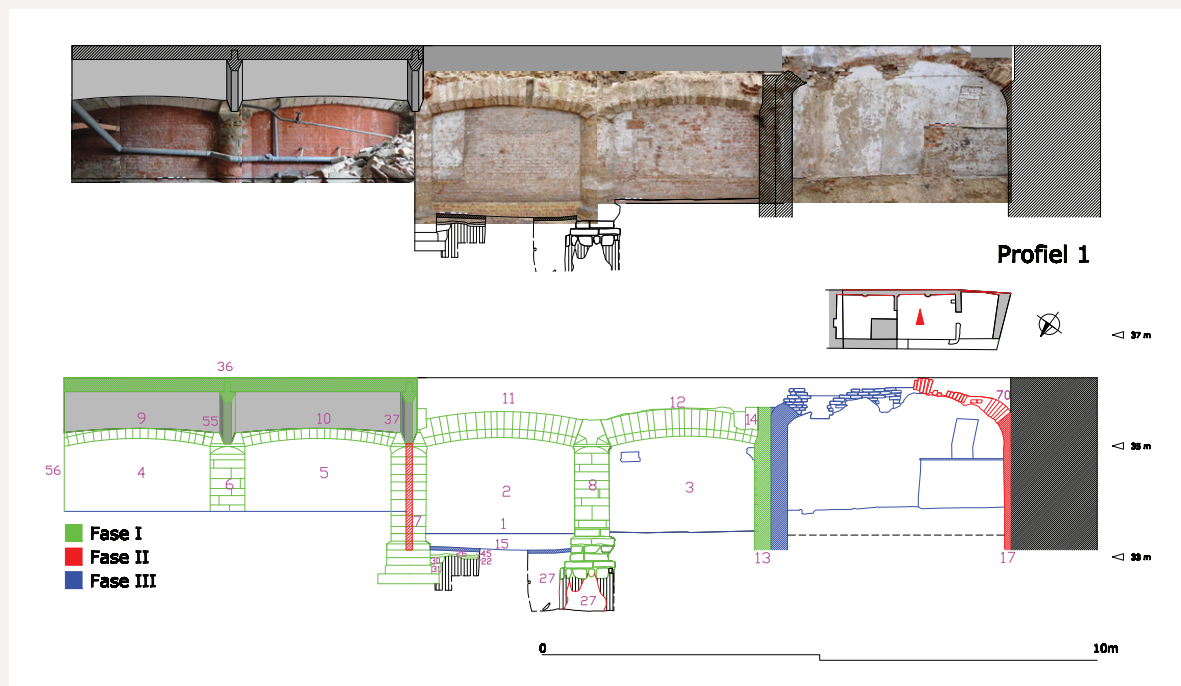

ren van pleisterlagen, het demonteer- ren van plankieren en het slopen van metselwerk. Soms, als een gebouw voor de sloop bestemd is, wordt het integraal gedemonteerd. In het geval van restauratie, renovatie of verbou- wingen, zijn de ingrepen beperkter. Deze, zelfs gedeeltelijke, vernietiging van architecturale elementen moet worden vertaald in wetenschappelijke en gewaarmerkte grafische voorstel- lingen die het mogelijk maken om de toestand van het gebouw in verschil-

lende periodes van zijn evolutie te reconstrueren.

Vaak wordt de archeologie gecon- fronteerd met de moeilijke taak om een evenwicht te vinden tussen de tijd die voor het onderzoek is toege- staan en die vooraf is vastgelegd in de officiële vergunning, en het omgaan met onvoorziene gebeurtenissen, zoals een onverwachte vondst onder pleisterlagen, een vloer, een vals plafond of achter een valse wand. Niks

bijzonders aantreffen, terwijl twee weken interventie waren voorzien is geen probleem, maar het omge- keerde is dat wel. Elke periode heeft, soms minieme, sporen nagelaten in bebouwing en stadsplanning, wat tot de vorming van een echt patch- work in meerdere lagen leidt. Zo is het niet ongevoen om een tiental verbouwingsfasen aan te treffen in een scheidsmuur die allen tijdens de werffase *in situ* moeten worden geïdentificeerd.

▲ Opstand van de kolommen en gordelbogen (P. Gautier, KMKG, 2010 © GOB).

Zuidelijke limiet van de kelder (B. Claes, KMKG, 2010 © GOB).

Afb. 7

Opmeting van de walmuur behorende tot de eerste omwalling (13de eeuw) gelegen in het Paleis voor Schone Kunsten in Brussel (foto van de auteur, 2008 © GOB).

Afb. 8

Walmuur behorende tot de eerste omwalling (tekening N. Blocteur en C.F. Le Roi, 2008 © GOB).

De identificatie van elke fase gaat vaak gepaard met een grootschalige opmeting. Een archeologische tekening verschilt van die van een architect of landmeter. Ze geeft natuurlijk een beeld van de architecturale elementen, maar verzamelt vooral stratigrafische observaties en gegevens (afb. 7 en afb. 8). Het opstellen van een 'steen per steen' plan is geen doel op zich, maar het biedt de archeoloog meer inzicht in het architecturale element dat hij bestudeert om het in zijn technische chronologische, sociale of economische context te plaatsen. De opmetingsmethodes zijn sterk geëvolueerd met de introductie van technieken als fotogrammetrie en 3D-opmeting. Deze nieuwe technieken maken het mogelijk om de tijd van het opmeten op de werf in te korten en ook minder toegankelijke zones te bereiken. Na de werffase blijven deze gegevens beschikbaar en blijft het mogelijk om op basis van de metingen de architecturale elementen, zelfs nadat ze verdwenen zijn, op ware grootte te reconstrueren.

KENNIS DIE ALMAAR RIJKER WORDT

Net als elke wetenschappelijke discipline wordt de bouwarcheologie gevoed door elke nieuwe ontdekking en elke technische vooruitgang. Elke werf verrijkt onze kennis, zowel over gebruikte bouwmethodes en materialen als over het streven van de ontwerpers om een stilistisch programma of nieuwe stedenbouwkundige regels van een bepaalde periode te volgen.

Nochtans gebeurt het vaak dat renovatiewerven of zelfs restauratiewerven van beschermde gebouwen niet kunnen profiteren van de ontdekkingen of archeologische observaties die in de loop van de werken werden gedaan. De verschillende fasen van de werken op een werf, laten inderdaad niet toe om de resultaten van een archeologische interventie die fysiek niet vroeger kon gebeuren, retroactief te integreren. De archeologen betreden een werf de dag nadat de bepleistering is weggehaald en verlaten de werf de dag

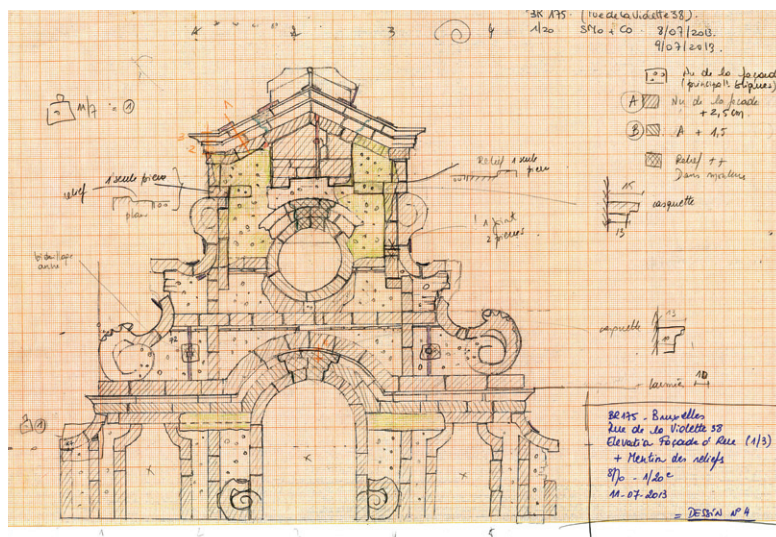
voor de stukadoors arriveren en vaak kunnen dus de architecturale elementen, die nochtans behoren tot de chronologische fase die werd gekozen als leidraad voor de restauratie, niet op het laatste moment in het project worden geïntegreerd. Dergelijke gegevens die worden gedeeld via publicaties en gespecialiseerde websites kunnen in de toekomst echter wel worden gebruikt voor de voorbereiding van renovatie- of restauratieprojecten van vergelijkbaar erfgoed.

De laatste jaren zijn er talrijke interventies geweest in het oude centrum van Brussel en vooral in de wijk rond de Grote Markt die na het bombardement van de stad door de Franse troepen in 1695 werd heropgebouwd.¹⁴ In minder dan twee jaar kon het team van de DML in het *Îlot Sacré* vijf renovaties van gevels opvolgen. Bij vier van hen werden millimetergrote sporen van bepleistering in kaart gebracht. Sommige van deze pleisterlagen aangebracht op bakstenen, waren beschilderd met namaakbakstenen, waarvan de

Afb. 9a en 9b

Pleisterlaag in "namaakbaksteen" op de gevel Violetstraat 38 in Brussel (foto van de auteur, 2013 © GOB).

Afb. 10

Millimeterdikke pleisterlaag op de gevel Grasmarkt 50 in Brussel (tekening C. Ortigosa & S. Modrie, 2013 © GOB).

voegen in het wit waren aangezet, zoals in de Violetstraat nr. 38 (afb. 9a en 9b). Dankzij deze ontdekking, kon voor de gevel op de Grasmarkt nr. 50 hiermee worden rekening gehouden en werd een muurkalk voorgesteld die de aard van de gebruikte materialen – baksteen of natuursteen – laat doorschemeren, in de geest van de technische en esthetische concep-

ten van de bouwmeesters van het einde van de 17de eeuw (afb. 10).

ONDERZOEKSPROGRAMMA'S

De opportuniteiten die de preventieve bouwarcheologie biedt, gekoppeld aan de specifieke geschiedenis van het bestudeerde gebied, leve-

ren kostbaar onderzoeksmateriaal. Zo ontwikkelde de DML meerdere onderzoeksrichtlijnen door samen te werken met wetenschappelijke of academische instellingen en hun het materiaal ter beschikking te stellen voor fundamenteel of toegepast onderzoek. De resultaten daarvan zullen dan weer ten goede komen aan een beter beheer van het erfgoed waar zij borg voor staat.

Een middeleeuwse en postmiddeleeuwse stad

De Vijfhoek, die de contouren aan geeft van de middeleeuwse stad binnen de omwalling van de 14de eeuw, is het voorwerp van een globale studie die voor de DML van primordiaal belang is. Het hypercentrum dat overeenkomt met de omtrek van de eerste omwalling van de 13de eeuw wordt bijzonder nauwgezet geobserveerd, hoewel een groot deel ervan vernieuwd werd na het bombardement van 1695. Op de grote assen *intra muros* – zoals de Hoogstraat, Vlaamse steenweg, Sint-Katelijnestraat en Lakensestraat¹⁵ – daarentegen, zijn in de huizen nog tal van overblijfselen uit de late middeleeuwen terug te vinden.

Dankzij de bouwarcheologie kan ook de geschiedenis van de heropbouw van het hypercentrum rond de Grote Markt worden achterhaald. Van de 4000 verwoeste huizen, werden die van de Grote Markt met voorrang heropgebouwd. Voor de gevels werd ostentatief geopteerd voor de pracht en praal van de barokarchitectuur. Door de grote vraag, ontstond er echter een tekort aan timmerhout zodat er hout van mindere kwaliteit of gerecupereerd hout werd gebruikt voor de ruwbouw en het gebinte. Naast hout werd ook de van de ruïnes afkomstige lokale baksteen van groot formaat massaal hergebruikt. Om aan de materiaal-schaarste te verhelpen, werden ook

andere bakstenen van kleiner formaat geïmporteerd uit Vlaanderen of Nederland.¹⁶ In 2010 werden dergelijke bakstenen, in banden gecombineerd met gerecycleerde bakstenen, blootgelegd op de site van de Kleine Beenhouwersstraat 29 in Brussel (afb. 11).¹⁷ Dit materiaal, dat sindsdien nog meer werd aangetroffen in de buurt van de Grote Markt, fungeert als een efficiënt chronologisch gidsfossiel (afb. 12). De sporen van brand nagelaten op het metselwerk verwijzen eveneens naar deze gebeurtenis. Door het

vuur geblakerde stenen, bakstenen met verbrand oppervlak en roze gekleurde mortel, werden veelvuldig aangetroffen.¹⁸ Inderdaad, hoe meer het onderzoek in deze buurt vordert, hoe meer huizen worden aangetroffen die helemaal of gedeeltelijk de brand en de reorganisatie die daaruit voortvloeit, hebben overleefd. Deze ontdekkingen raken ook aan andere aspecten van het historisch onderzoek zoals het probleem van de bevoorrading van bouwmaterialen en de recyclage ervan, de organisatie van de werven en de stedenbouw-

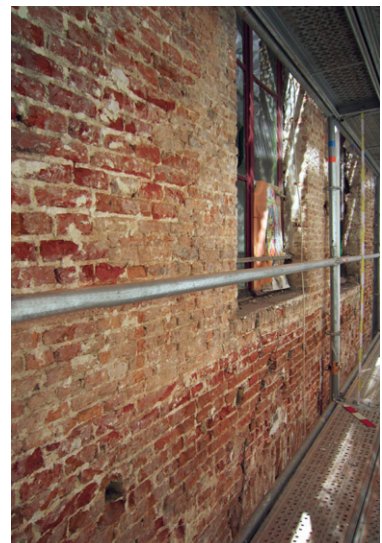
kundige voorschriften die het einde inluiden van de overgangsfase van de verstening van gevels, waarbij lichte structuren werden vervangen door steen.¹⁹

Religieus erfgoed

Er zijn nog talrijke religieuze complexen bewaard gebleven, vooral buiten de muren van de stad, en hun gevels en muren worden meer en meer bestudeerd.²⁰ Zo werden de muren van de meeste kloostergebouwen van de priorij van het Rood Klooster onderzocht.²¹ Bij de restau-

Afb. 11
Korte Beenhouwersstraat 29 in Brussel (P. Gautier, KMKG © GOB).

Afb. 12
Grasmarkt 50 in Brussel (foto van de auteur, 2012 © GOB).

Afb. 13
Kapittelvleugel en kerk van de Ter Kamerenabdij in Elsene (foto van de auteur, 2015 © GOB).

Afb. 14
Venster uit de 13de eeuw, ontdekt onder de pleisterlagen van de puntgevel van de kapittelvleugel van de Ter Kamerenabdij in Elsene (foto van de auteur, 2015 © GOB).

ratiewerken van de buitenwanden van het klooster van de Ter Kamerenabdij (afb. 13 en afb. 14) werden sporen aangetroffen van de bouwfases uit de 13de eeuw.²² En de kerken van de negentien gemeenten werden opnieuw onderzocht in het kader van het opmaken van een inventaris van oude gebinten (zie kadertekst p. 30-31).

Ruraal erfgoed

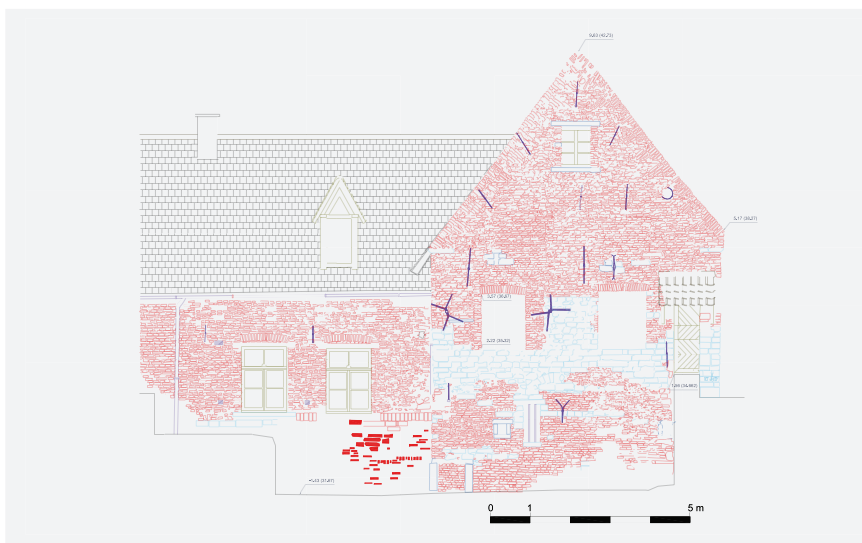
Het gewest bezit ook een kostbaar ruraal erfgoed – molens en boederijen – dat recent het voorwerp was van meerdere archeologische inter-

venties. In de Roze Hoeve werden vóór de restauratiewerken opgravingen gedaan in de ondergrond en werd de constructie bestudeerd.²³ Nog in Ukkel werden de renovatiewerken aan de Nekkersgatmolen opgevolgd door de archeologen van de DML. De gevel met het rad werd fotogrammetrisch opgemeten (afb. 15) en van de gebinten werd een dendrochronologische analyse gemaakt (afb. 16). In Anderlecht werden de acht wooneenheden waarin de voormalige hoeve van de kartuizers van Scheut is onderverdeeld, onderzocht

en daarbij werden oude gevelresten ontdekt (zie kadertekst p.38-39). Ook de wegen die de middeleeuwse Vijfhoek met het hinterland verbonden – de grote historische steenwegen – zijn interessante onderzoeksterreinen voor de bouwarcheologie.

Natuursteen, baksteen, hout en ijzer voor de bouw

De toepassing van de archeometrie binnen de onderzoekseenheden in België en Brussel heeft gevolgen voor de aandachtspunten en analyses op werven van de bouwarcheologie.

Afb. 15
Nekkersgatmolen in Ukkel: fotogrammetrische opmeting van de gevel (ABT Group, 2012 © GOB).

Afb. 16
Nekkersgatmolen in Ukkel: kapspant (foto van de auteur, 2011 © GOB).

Afb. 17
Zuidelijke vleugel van het klooster van de Ter Kamerenabdij in Elsenne, houwtechniek van het type la te dateren vóór 1420 (foto van de auteur, 2014 © GOB).

ONDERZOEK IN DE VOORMALIGE SCHEUTHOEVE IN ANDERLECHT

In de herfst van 2011 werd een documentatie-interventie in de gebouwen van de Scheuthoeve in de Zonnebloemenstraat nr. 15A tot 15G in Anderlecht, toevertrouwd aan een team van de vzw Recherches et Prospections archéologiques, bestaande uit Véronique Moulaert en Sophie Loicq.

Dit hoevecomplex dateert uit het midden van de 15de eeuw en werd tot in 1796 –jaar waarin ze werd ontbonden– uitgebaat ten bate van de kartuizergemeenschap van Brussel. Op illustraties en documenten van de 18de eeuw zien we een vierkantshoeve van 75 m op 60 m. Uit een noordelijk georiënteerde kaart van 1750, kan de functie van de verschillende volumes worden afgeleid. De schuur in het westen is van het dwarsschuurtype. Een laag volume in het zuiden heeft een blinde gevel. Het woongedeelte in het oosten bestaat uit twee delen. In het noorden wordt het geheel afgesloten door een muur. Vanaf het derde kwart van de 19de en in de 20ste eeuw volgen de wijzigingen in het kadaster elkaar op en uiteindelijk is de hoeve omgevormd tot acht wooneenheden.

Voor dit onderzoek werden drie van deze huizen gedocumenteerd (15C, 15D en 15F) op basis van de zichtbare architecturale elementen. In twee gebouwen waren de muren deels blootgelegd vóór de herinrichtingswerken. Ondanks deze versnippering en een beperkte toegankelijkheid, konden de grote verbouwingsfasen van de site worden gereconstrueerd. Dankzij de materiële overblijfselen, kon de westelijke vleugel geïdentificeerd worden als de schuur. Thans is deze ruimte verbouwd tot vier woningen. Uit sporen op de muren die de ruimte onderverdelen, kan worden

Voorgevel van de huizen in de Zonnebloemenstraat 15F en 15D in Anderlecht (V. Moulaert, RPAW, 2011 © GOB).

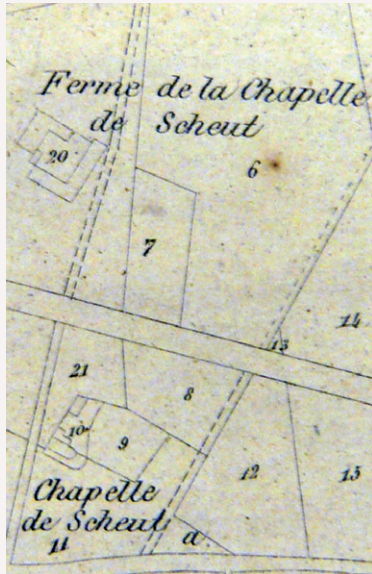
Stenen plint in de woning gelegen Zonnebloemenstraat 15E in Anderlecht (V. Moulaert, RPAW, 2011 © GOB).

afgeleid dat de zuidelijke vleugel fungeerde als stal. Hier is ook het oorspronkelijke gebinte bewaard gebleven. Deze interventie heeft talrijke nog rechtstaande elementen van de voormalige Scheuthoeve geïdentificeerd en geeft een beeld van wat nog kan ontdekt worden bij nieuwe cam-

pagnes naar aanleiding van nieuwe verbouwingsprojecten.

BIBLIOGRAFIE

MOULAERT, V., LOICQ, S.,
Recherche dans la ferme de Scheut à Anderlecht (onuitgegeven rapport RPA), 2011.

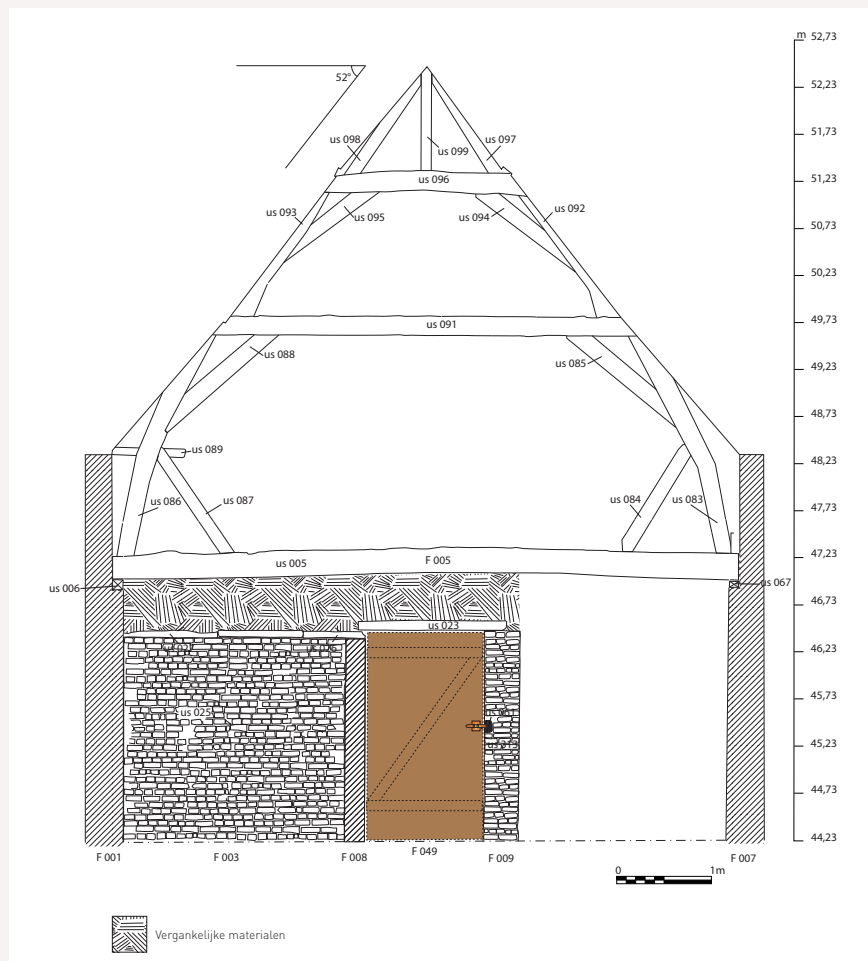
Kadastrale atlas van Anderlecht, Ph. Vandermaelen, 1830 (© KBR).

Het domein van de kartuizers rond 1760 [© ARA, Kaarten en plattegronden in handschrift 2014].

Orthofotografie van het bouwblok met de Scheuthoeve in Anderlecht (2012, ©© Urbis).

Opmeting van het gebinte van de woning in de Zonnebloemenstraat 15C in Anderlecht (2011, RPAW © GOB).

Het onderzoek concentreert zich vaak op een specifiek materiaal van het gebouw in kwestie.

Het eerste materiaal waaraan grondige wetenschappelijke studies werden gewijd is natuursteen. Het is al lang mogelijk om de geologische soort van de steen te definiëren en zo zijn herkomst en technische eigenschappen te bepalen. Sinds een twintigtal jaar is het ook mogelijk om via de systematische studie van de spo-

ren die de steenkapper heeft achtergelaten op zandsteenhoudende kalksteen, het onderzoek nog te verfijnen (afb. 17). De steenhouwtechniek is in onze streken in de loop van de 15de eeuw geëvolueerd, wat een absolute datering en het definiëren van de verschillende bouwfases van langdurige werven, mogelijk maakt.²⁴ De toeschrijving van steenhouwersmerken of merken van stukloners (afb. 18 en afb. 19) laat toe om het bouwwerk te dateren en de steengroeve waar de

steen vandaan komt te identificeren. Het is zelfs mogelijk om op basis van deze gegevens twee werven die op dezelfde leverancier van grondstoffen beroep deden, met elkaar in verband te brengen.²⁵ Meer recent wordt ook de kalk die wordt aangetroffen in mortel en bepleistering wetenschappelijk bestudeerd.²⁶

De DML werkt sinds enkele maanden samen met *CReA-Patrimoine* (ULB) voor de gerichte studie van architec-

ARCHEOLOGISCH ONDERZOEK OP DE VLAAMSESTEENWEG NR. 180 IN BRUSSEL

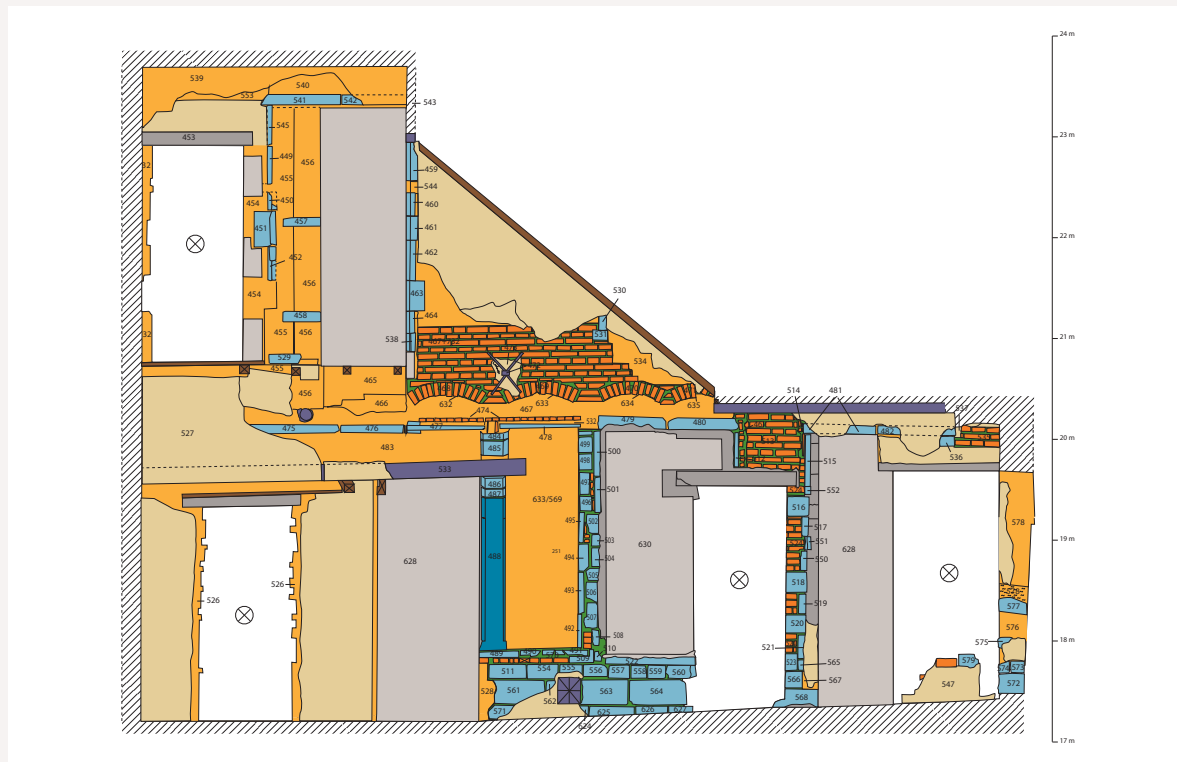
CReA-Patrimoine en de *Société royale d'Archéologie* in Brussel, kregen in de lente van 2011 de opdracht voor een archeologische documentatie-interventie betreffende de gebouwen op de Vlaamsesteenweg nr. 180.

Deze werd uitgevoerd door Sylvie Byl, Paulo Charruadas, Céline Devillers en Philippe Sosnowska.

De gevel kan op basis van de stijl gedateerd worden in de 17de eeuw, maar de gootmuren en de topgevel achteraan gaan waarschijnlijk terug tot de 16de of zelfs 15de eeuw. De talrijke muuropeningen in de goot-

muren aan de kant van nr. 182, wijzen erop dat hier vroeger een *tussenweg* was, die nog is terug te vinden op het kadasterplan. De andere kant grenst aan de voormalige Voermansgang. Deze situatie waarbij huizen over een weg zijn gebouwd die belast is met een erfdiensbaarheid, komt vaak voor in het centrum van Brussel. Het team concentreerde zich dus vooral

Opmeting van de oostgevel die uitgaat op de tussenweg (N. Bloch, ULB, 2011 © SPRB).

turale keramiek en houten vloeren op haar archeologische sites.²⁷ Deze benadering, die archiefonderzoek en onderzoek op het terrein combineert, werpt een licht op de relatie tussen materialen en gebouwen in de loop van de geschiedenis van oude Brusselse panden. Het doel is om archeologen betrouwbare chronologische gidsfossielen te leveren voor de uitwerking van typonologieën van houten vloeren, vloerbedekkingen en baksteen. Deze gegevens zijn inderdaad

essentieel voor de interpretatie van aangetroffen structuren, maar ook en vooral om de verschillende fasen van de bouw, verbouwing en renovatie binnen een gebouw te identificeren.

Timmerhout wordt al sinds decennia onderzocht door dendrochronologen. De dendrochronologie kan op basis van de jaarringen van een boom gecombineerd met gegevens over klimatologische veranderingen, op een jaar na de kapdatum van timmerhout

bepalen. Ook een vergelijking van de regionale jaarringen in de verschillende Europese klimaatzones levert informatie over herkomst van het hout.²⁸ Voor dendrochronologische studies doet de DML sinds de jaren 1990 beroep op het laboratorium van de *Université de Liège*. De eerste aanvragen voor analyses beperkten zich tot de datering van gebouwen met het oog op hun bescherming. De ontwikkelingen in de bouwarcheologie hebben echter een dialoog doen ontstaan

op het eigenlijke gebouw, de toegangen, het gebruik van de open ruimten binnen het bouwblok en de verstedelijking van deze wijk.

Tijdens het archeologisch onderzoek van het gebouw werd binnen het huidige volume een complexe constructie geïdentificeerd, het resultaat van een voortschrijdende versterking van de

gootmuren tot aan de gevel. Op basis van een doorgedreven analyse van de bouwmaterialen konden verschillende types en methodes worden vastgesteld die overeenkomen met de verschillende verbouwingsfasen. Hieruit blijkt dat bij een archeologische studie een nauwgezet onderzoek van metselwerk betrouwbare en essentiële chronologische gidsfossielen oplevert.

BIBLIOGRAFIE

BYL, S., CHARRUADAS, P., DEVILLERS, C., SOSNOWSKA, Ph., *Étude archéologique du bâti rue de Flandre n° 180 à Bruxelles*, (onuitgegeven rapport CREA-Patrimoine), 2011.

Gebinte dat het voorgedouw overdekt [S. Byl, ULB, 2011 © GOB].

Westelijke gemene muur [S. Byl, ULB, 2011 © GOB].

Oostelijke gemene muur [S. Byl, ULB, 2011 © GOB].

Afb. 18 en afb. 19

Stuklonersmerk toegewezen aan Arnould Wincqz, midden 17de eeuw (J. Timmermans, RPA, 2015 © GOB).

Afb. 20

Gebinte van de St.-Elisabethkerk in Haren waarvan de kapdatum van het hout via dendrochronologie gedateerd werd tot de winter van 1622-1623 (foto van de auteur, 2014 © GOB).

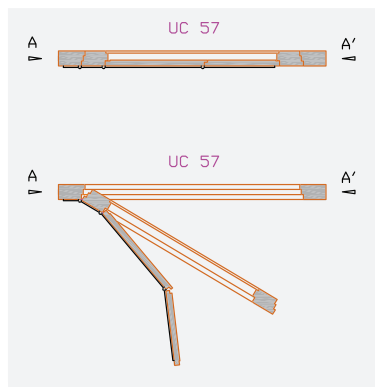
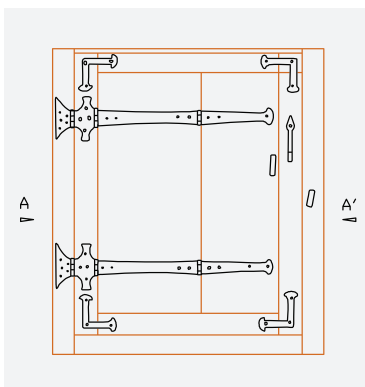

► Afb. 21

Herenhuis in de Hertogstraat 43 in Brussel met gebinte gedateerd in 1781 (foto van de auteur, 2015 © GOB).

▼ Afb. 22 tot 24

Opmeting van een binnenluik bewaard in de woning van de pachtboer van het Rood Klooster in Oudergem (foto en tekening P. Gautier, KMKKG, 2012 © GOB).

tussen wetenschappers van beide disciplines en hebben geleid tot een meer systematische benadering van nieuwe onderzoeksprojecten (afb. 20 en afb. 21). Twee universitaire onderzoeken over bosontginning en de herkomst van timmerhout in het Brussels Gewest op basis van de herziening van de dendrochronologische gegevens in 2012,²⁹ waren voor de DML de aanzet om een grondig onderzoek te starten over de dendrotypologische gegevens die de laatste twintig jaar werden verzameld en om deze aan te vullen.

De studie van de afbouw³⁰ –deuren, raamwerk, luiken, trappen enz.– geeft een nieuwe kijk op deze elementen waar doorgaans weinig aandacht aan wordt besteed, maar die nochtans vaak groot vakmanschap en esthetische kwaliteiten combineren. Twee vastgemetselde luiken, het ene

in het huis op de Grasmarkt nr. 10 in Brussel, het andere in de boerderij van het Rood Klooster in Oudergem (afb. 22 tot 24), konden respectievelijk gedateerd worden op het einde van de 17de en van de 18de eeuw.

.....
ARCHEOLOOG EN MANAGER

Eenzelfde persoon heeft vaak meerdere taken die om voorrang vechten. De veldarcheoloog zou graag meer tijd hebben voor wetenschappelijk onderzoek of nog meer voor het redigeren van rapporten, maar momenteel is dat niet mogelijk, want zijn taken als manager zijn talrijk en tijdrovend. Overheidsopdrachten voor onderzoek stimuleerden de preventieve archeologie en vergemakkelijken de toegang tot en studie van oude gebouwen. Zo kregen de gewes-

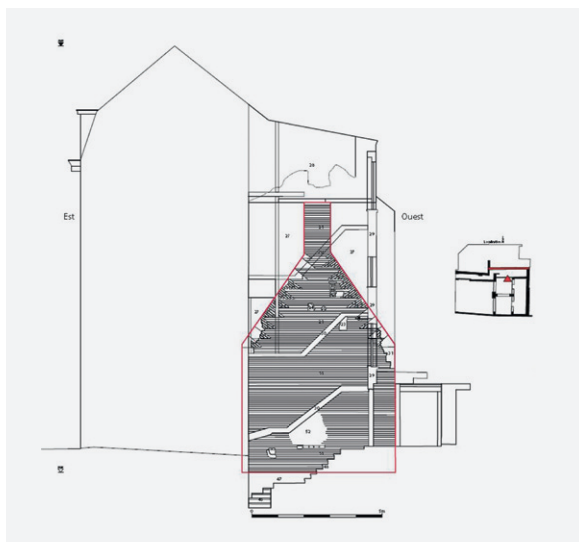
telijke teams de kans om meer en meer ervaring op te doen. De resultaten worden echter niet voldoende uitgebuit door de beheerders van het bouwkundig erfgoed. En dat is deels te wijten aan een probleem van doorstroming van de informatie die de archeoloog bij gebrek aan tijd, niet heeft kunnen verzamelen. De grootste uitdaging voor de toekomst is het vrijmaken van de nodige tijd die de gewestelijke teams moet toelaten om dossiers waar ze al een vijftiental jaar aan bezig zijn, te vervolledigen. Een oplossing zou zijn om taken met een beperkte techniciteit in onderaanneming te geven, zoals het opmeten van de gevels van beschermde gebouwen. Deze primordiale documentatie zou ook kunnen worden vergaard door de projectverantwoordelijke en dan geannoteerd worden door de archeoloog.

Afb. 25 en afb. 26

Integratie van de puntgevel daterend uit de 15de of 16de eeuw in het bouwproject Hoogstraat 189-193 in Brussel (foto en tekening P. Gautier, KMKMG, 2015 © GOB).

► 26

▼ 25

ARCHEOLOGISCH ONDER- ZOEK IN DE STEENSTRAAT NR. 32-36 IN BRUSSEL

Voor een groot vastgoedproject dat moest resulteren in een hotel van 50 kamers, 16 woningen en handelspanden, werd in de Henri Mausstraat nr. 33-47 en de Steenstraat nr. 18-20, 30, 34-38 een ensemble van gebouwen gerenoveerd, gerestaureerd en gedeeltelijk heropgebouwd. De Directie van Monumenten en Landschappen gaf de opdracht aan de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, in samenwerking met de vzw Recherches et Prospections archéologiques voor een preventief archeologisch onderzoek dat liep van 1 mei tot 2 juli 2010. Dit had tot doel de gebouwen die gingen verdwijnen te bestuderen en opgravingen te doen in de zones in de ondergrond die door de werken zouden worden verstoord door het dieper maken van een aantal kelders en liftschachten.

De studie van de bebouwing richtte zich voornamelijk op de huizen in de Steenstraat. Deze straat die het *Groot Eiland* in de benedenstad verbindt met de aanzet van de *Coudenberg*, wordt voor het eerst vermeld in de tweede helft van de 13de eeuw. Het gedeelte van het hier bestudeerde stuk van de Steenstraat ligt dichtbij de Grote Markt en dus bij de zone die in 1695 werd gebombardeerd, maar de kansen om een oudere kern te vinden in de muren waren groot.

Hoewel het geen deel uitmaakt van het vastgoedproject, werden ook het gebinte en de kelders van het huis op nr. 32 bestudeerd. De uitlijning van de muuropeningen van de eerste en tweede verdiepingen in de voorge-

vels, deed vermoeden dat het vroeger om één woning ging. De hogere verdiepingen van de twee gebouwen werden verbouwd, maar het profiel van de oorspronkelijke topgevels kon worden gereconstrueerd. Het unieke dakgebinte dat nog is bewaard op nr. 32, overkapt twee portieken van de oorspronkelijke drie, en vormt het dak van twee bouwlagen op een souterrain. Het homogene gebinte kon met dendrochronologie gedateerd worden in 1731, maar er blijven twijfels over zijn oorspronkelijkheid. Het is mogelijk dat het om hergebruik gaat. Hoewel er tijdens de wederopbouw na het bombardement van 1695 een verbinding werd gecreëerd door tijdelijke openingen in de scheidsmuur, is uit de analyse van de bebouwing gebleken dat de twee woningen nooit één woning vormden.

Het huis op nr. 36 is van latere datum dan zijn buur, maar het heeft metselwerk dat kan worden gedateerd in de periode van de wederopbouw op het einde van de 17de eeuw. Zoals vele gevels, werd ook deze in het midden van de 19de eeuw verbouwd in neo-classicistische stijl waarbij het gebinte werd vernield. Ondanks de verbouwingen in de 19de en 20ste eeuw, heeft de studie van meerdere aanpalende huizen vóór hun laatste verbouwingen, of sloop in het geval van het huis op nr. 34, aangetoond dat er voor deze percelen twee eigenaren de krachten bundelden door werken te laten uitvoeren door eenzelfde aannemer. Zo kon het opstellen van een chronologie betreffende deze grote werf binnen zijn bouwblok aangevat worden en tal van elementen van de afbouw (plankieren, behangpapier en beslag) voor verdere studie worden verzameld.

BIBLIOGRAFIE

PION C., *Fouille préventive rue des Pierres n°s 18 à 36 et rue Henri Maus n°s 33 à 47 à Bruxelles*, Brussel, 2015, [Archeologie in Brussel – 009/01]; GAUTIER P., *Étude du bâti des maisons rue des pierres n°s 18-20, 32, 34 et 36 à Bruxelles*, Brussel, 2015, [Archeologie in Brussel – 009/02]; HOFFSUMMER P., MAGGI Ch., WEITZ A., *Rapport d'analyse dendrochronologique rue des pierres n°s 32 et 36 à Bruxelles*, Brussel, 2015, [Archeologie in Brussel – 009/03]; WEITZ A., GERRIENNE Ph., *Rapport d'identification d'essence de bois rue des pierres n° 36 à Bruxelles*, Brussel, 2015, [Archeologie in Brussel – 009/04] (downloadversie op www.patrimoine.brussels).

Huizen in de Steenstraat 32 en 34 in Brussel
(P. Gautier, KMKG, 2010 © GOB).

Achtergevel van het gebouw gelegen Steenstraat 34
in Brussel (P. Gautier, KMKG, 2010 © GOB).

Behangpapier in de Steenstraat 34 in Brussel
(P. Gautier, KMKG, 2010 © GOB).

Plankieren tijdens het vrijleggen, Steenstraat 34 in Brussel
(P. Gautier, KMKG, 2010 © GOB).

Houten tussenwand in het trappenhuis Steenstraat 34 in Brussel
(P. Gautier, KMKG, 2010 © GOB).

De nieuwe technologieën van de fotogrammetrie zijn een instrument dat hiervoor meer en meer kan worden ingezet.

De bouwarcheologie in het Brussels Gewest gaat er constant op vooruit. De medewerking aan grote stedelijke werven heeft de mentaliteit van de planologen veranderd. Het stemt tot een zekere voldoening dat onze communicatie-inspanningen niet vreemd zijn aan deze evolutie. Op de werf voor de inrichting van appartementen in de Hoogstraat nr. 189-193 door de Stad Brussel,³¹ hebben de projectverantwoordelijken hun plannen aangepast om een muurvak van de 15de of 16de eeuw dat in drie bouwlagen werd aangetroffen tijdens het voorafgaande onderzoek van het gebouw, te kunnen integreren in de nieuwe inrichting (afb. 25 en afb. 26).

Het multidisciplinaire karakter van het team van het Departement Archeologisch Erfgoed, maakt een optimaal onderzoek van de gebouwen van het gewest mogelijk. Historici en cartografen plaatsen het studieobject in een historische context en vervolgens proberen archeologen en tekenaars het in zijn totaliteit te begrijpen. Op die manier leveren ze nieuwe stukken aan conservatoren van archeologische objecten en bieden ze wetenschappers uitgebreide documentatie.

Vertaald uit het Frans

NOTEN

- MATAOUCHEK, V., MIGNOT, Ph., DELOMIER, Ch., LE BARRIER, Ch., "Archéologie du bâti. Une démarche scientifique à part entière en butte à des enjeux antagonistes"; *Archéopages*, nr. 24, januari 2009, online versie geraadpleegd op 02-09-2015 (<http://www.inrap.fr>), p. 67; DE WAHA, M., "Droit de cité pour l'archéologie de la cité. L'archéologie bruxelloise en quête d'une organisation et d'une législation", in DE WAHA, M. (red.), *Une archéologie pour la ville. Actes du colloque international "Archéologie et urbanisme" (Université Libre de Bruxelles, 8-9 décembre 1992)*, Brussel, Dienst Monumenten en Landschappen, Brussel, 1994, p. 237-256.
- CHAPELOT, J., GENTILI, F., "Trente ans d'archéologie médiévale en France", in CHAPELOT, J., *Trente ans d'archéologie médiévale en France. Un bilan pour l'avenir*, Publications du CRAHM, Caen, 2010, p. 9-10; CHARRUADAS, P., *Archéologie du bâti en région bruxelloise. Mise en œuvre documentaire, analyse et éléments de programme. Rapport d'activité et synthèse de la recherche [2009-2011]*, onder leiding van DE WAHA, M., CReA-Patrimoine (ULB), Prospective Research for Brussels (INOVIRIS), 2011 (onuitgegeven rapport); DEMETER, St., "Le patrimoine bâti bruxellois comme objet d'étude archéologique", in BOLLE, C., COURA, G., LÉOTARD, J.-M., *L'archéologie des bâtiments en question. Un outil pour les connaître, les conserver et les restaurer. Actes du colloque international de Liège, 9-10 novembre 2010*, Namur, 2014, p. 237-247 [Études et Documents. Archéologie, 35]. Zie ook de artikels van Marc Meganck en Ann Degraeve, p. 48.
- CHARRUADAS, P., DEMETER, S., *Voor een gewestelijke bouwarcheologie. Beter omgaan met de oude architectuur in Brussel*, Brussel, 2011 [Brussels Studies, 52] www.brusselsstudies.be.
- Collectie van de Atlas van de archeologische ondergrond van het gewest Brussel*, 24 delen uitgegeven van 1992 tot 2014, zie het artikel van Marc Meganck p. 48
- De inventarissen van het bouwkundig erfgoed van de gemeenten Etterbeek, Sint-Joost-ten-Node, Sint-Gillis, Brussel Uitbreiding Zuid, Brussel Uitbreiding Oost (wijk van de squares) en sommige wijken van Elsene, Schaarbeek, Sint-Pieters-Woluwe en Sint-Lambrechts-Woluwe kunnen online worden geraadpleegd. De inventaris van Brussel Binnenstad is beschikbaar in een papieren versie. www.irismonument.be.
- CORDEIRO, P. en SCHWAIGER, A., "Évolution du bâti dans l'Îlot Sacré. Etude morphologique", *Bruxelles Patrimoines*, 10, 2014, p. 108-119. Zie ook *De Grote Markt van Brussel, UNESCO-erfgoed, Beheerplan 2012-2015*, 3 delen downloadbaar op www.bruxelles.be.
- Er wordt momenteel een opdracht gegeven aan de tijdelijke vereniging bestaande uit de *Association pour l'Étude du Bâti*, de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis en architect Nicolas Gyömörey.
- Van de zeven organisaties die officieel erkend zijn als archeologische onderzoekers voor het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, zijn er thans vier actief in deze sector: het *Centre de Recherche en Archéologie et Patrimoine* van de *Université libre de Bruxelles* (CReA-Patrimoine), de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis (KMKG), de *Société royale d'Archéologie de Bruxelles* (SRAB) en de *vzw Recherches et Prospections archéologiques* (RPA).
- www.erfgoed.brussels
- Zie het artikel van Marc Meganck, p. 48
- <http://www.gis.irisnet.be/bruciel>
- DEMETER, S. et GUILARDIAN, D., "Implantation des hospices et hôpitaux à Bruxelles (XIIe-XVIIIe siècles)", *Hopitaux du Moyen Âge et des Temps Modernes. Actes Archaeologia Mediaevalis 25*, Bruxelles, 2007, p. 59-60.
- Zie het artikel van Ann Degraeve, p. 6
- CULOT, M., HENNAUT, E., DEMANET, M., MIEROP, C., *Le bombardement de Bruxelles par Louis XIV et la reconstruction qui s'en suivit 1695-1700*, AAM, Bruxelles, 1992.
- SOSNOWSKA, Ph., "De l'habitat ordinaire à 'l'hôtel de maître': la maison Dewez rue de Laeken à Bruxelles (XIVe-XXIe s.)", in THEUWS, F., THYS, D., VERHAEGHE, F., *Medieval and Modern Matters*, dl. 2, Brepols, Turnhout, 2011, p. 167-209.
- Zie noot 27.
- GAUTIER, P., *Bruxelles, extension du Théâtre royal de Toone. Étude archéologique*, Bruxelles (onuitgegeven rapport, KMKG), 2011.
- Zie onder meer het onderzoek van Vincent Heymans (Stad Brussel en ULB) en Philippe Sosnowska (CReA-Patrimoine) in CHARRUADAS, P., DEMETER, St., DE WAHA, M., HEYMANS, V., SOSNOWSKA, Ph., "Cepi incendioque delevi...: Enjeux politiques et réalité matérielle des destructions architecturales intentionnelles en Brabant méridional (XIIe-XVIIe siècles)", in MARTENS, D., WILKIN, A., ENGELS, D., *La destruction à travers l'histoire: pratiques et discours*, Peter Lang, Bruxelles, 2013, p. 185-213.
- CHARRUADAS, P., SOSNOWSKA Ph., "Petrification of Brussels architecture.

- An attempted explanation between construction methods, supply of building materials and social changes (13th-17th centuries)", in BÖRNER, W. and UHLIRZ, S. (red.), *17th Vienna Conference on Cultural Heritage and New Technologies: Urban archaeology and Excavations (Vienna, 5-7 nov. 2012)*, Wien, Museen der Stadt Wien – Stadtarchäologie, 2013.
20. MEGANCK, M., CLAES, X., *Le patrimoine monastique en région bruxelloise. Intégration dans la ville contemporaine*, CFC éditions, Bruxelles, 2009.
 21. SOSNOWSKA, Ph., *Étude de l'annexe nord de la porterie de l'ancien prieuré de Rouge-Cloître*, [onuitgegeven rapport, KMKG], 2004; GAUTIER, P., CLÉRIN, H., "Le Dortoir des laïcs du prieuré de Rouge-Cloître à Auderghem et son quartier agricole". *Étude* [onuitgegeven rapport, KMKG], 2012; GAUTIER, P., BAUDRY, A., *Étude d'archéologie du bâtiment de la 'maison du prieur', l'aile orientale du cloître du prieuré de Saint-Paul en Soignes à Auderghem (Rouge-Cloître)* [onuitgegeven rapport, KMKG], 2015.
 22. Tijdens de winter van 2013-2014 werden de werken uitgevoerd door de DML die hiervoor de medewerking vroeg van de KMKG in CReA-Patrimoine.
 23. BALTUS, J-F., CLAES, B., GAUTIER, P., *Étude archéologique de la Ferme Rose* [onuitgegeven rapport], 2012.
 24. DOPERÉ, F., "Étude de l'évolution des techniques de taille sur le grès calcaireux dans l'ancien duché de Brabant pendant le XVe siècle: une nouvelle méthode de datation", *L'innovation technique au Moyen Âge. Actes du VIe Congrès international d'Archéologie Médiévale [1-5 Octobre 1996, Dijon - Mont Beuvray - Chenôve - Le Creusot - Montbard]* Caen: Société d'Archéologie Médiévale, 1998. p. 234-236 [Actes des congrès de la Société d'archéologie médiévale, 6].
 25. VAN BELLE, J.-L., *Signes lapidaires. Nouveau dictionnaire. Belgique et Nord de la France*, Braine-le-Château, 1994.
 26. DEMELENNE, M., "De pierre et bois: vers une histoire du paysage à travers l'étude de la chaux et des mortiers", in CHANTINNE, F., CHARRUADAS, P., SOSNOWSKA, Ph., *Trulla et cartae. De la culture matérielle aux sources écrites. Liber discipulorum et amicorum in honorem Michel de Waha*, Le Livre Timperman, Bruxelles, 2014, p. 129-147.
 27. Deze samenwerking is gebaseerd op de exploitatie en voortzetting van een proefschrift: SOSNOWSKA, Ph., *De briques et de bois. Contribution à l'histoire de l'architecture à Bruxelles. Étude archéologique, technique et historique des matériaux de construction (XIIIe - XVIIIe S.)*, Université libre de Bruxelles, 2013 [onuitgegeven proefschrift voor het behalen van een doctoraat in de Kunstgeschiedenis en archeologie, online raadpleegbaar: <http://difusion.ulb.ac.be/>] aangevuld met het onderzoeksproject van SOSNOWSKA, Ph., *La reconstruction de Bruxelles à la suite du bombardement de 1695. Analyse des mécanismes du redressement de la ville d'après une approche historique et archéologique des matériaux de construction*, onderzoek dat deel uitmaakt van de Interuniversitaire Attractiepolen (IUAP VII): "City and Society in the Low Countries (ca. 1200-ca. 1850). The condition urbaine: between resilience and vulnerability – Work package 1: Environmental challenges of city life, resilience and vulnerability, 2013-2014".
 28. HOFFSUMMER, P., Quelques repères à propos de l'histoire des charpentes de toiture, *Charpentes historiques en bois. De la construction à la restauration. Journée d'étude – 28 mars 2014*, FABI et Institut du Patrimoine Wallon, Namur, 2014, p 3-8; HOFFSUMMER, P. (red.), *Les charpentes du XIe au XIXe siècle, typologie et évolution dans le grand ouest de la France*, Brepols, Turnhout, 2011 [Architectura Mediævæ, Vol. 5]; HOFFSUMMER, P., *Les charpentes du XIe au XIXe siècle: typologie et évolution en France du Nord et en Belgique*, Centre des Monuments nationaux, Paris, 2002.
 29. CHARRUADAS, P., *Une forêt capitale? Recherche sur les modes de gestion et l'évolution des paysages en forêt de Soignes (Moyen Âge - XIXe siècle)* (studierapport), Commission royale des Monuments et des Sites – Région de Bruxelles-Capitale, ULB, Bruxelles, 2012; WEITZ, A., *La provenance du bois d'œuvre en Région Bruxelles-Capitale: première approche de la question à travers l'étude et la révision des données du laboratoire de dendrochronologie de l'Ulg/CEA* [onuitgegeven masterscriptie in de archeometrie], Université de Liège, 2012.
 30. Zie de akten van het colloquium georganiseerd door het KIK op 29 en 30 november 2013: "From Carpentry to Joinery: floors and ceilings, shutters and frame, doors and panelling in medieval and modern architecture", te verschijnen.
 31. GAUTIER, P., BAUDRY, A., *Étude archéologique sur les bâtiments rue Haute 189-193 à Bruxelles* [onuitgegeven rapport, KMKG], 2015.

Management of architectural heritage in the Brussels Region

The contribution of building archaeology

Although the archaeological study of remains buried in the ground generally precedes their destruction, the examination of ancient vestiges incorporated within existing buildings often contributes to their preservation. In the Brussels Region, the development of building archaeology is not only providing data for researchers but is also satisfying a growing demand from managers of architectural heritage: from art historians tasked with inventorying the buildings to the architects in charge of their restoration. The management of architectural heritage requires good documentation. Building archaeologists provide a complete solution to this requirement by relying on their scientific training. The multi-disciplinary composition of the team from the Department of Archaeological Heritage enables an optimal approach towards the regional architecture. Historians and cartographers enable an initial contextualisation of the object of study. Archaeologists then attempt to understand it in its totality while providing curators with new items for their collection of archaeological objects and researchers with huge amounts of documentation. The archaeological science, bringing together all the practical disciplines used to date archaeological objects or sites, will, in the case of building archaeology, mainly involve dendrochronology (tree-ring dating) and the analysis of materials.

COLOFON

REDACTIECOMITÉ

Jean-Marc Basyn, Stéphane Demeter,
Paula Dumont, Murielle Leseque,
Cecilia Paredes, Brigitte Vander Bruggen
en Anne-Sophie Walazyc.

EINDREDACTIE IN HET NEDERLANDS

Paula Dumont

EINDREDACTIE IN HET FRANS

Stéphane Demeter

SECRETARIAAT VAN REDACTIE

Murielle Leseque

COORDINATIE VAN ICONOGRAFIE

Concepcion Ortigosa Y Crespo (dossier)
en Cecilia Paredes (varia)

COORDINATIE VAN HET DOSSIER

Ann Degraeve

AUTEURS/ REDACTIONELE MEDEWERKING

Lou Cognard, Ann Degraeve,
Yannick Devos, Paula Dumont,
Elisabeth Gybels, Frédérique Honoré,
Harry Lelièvre, Isabelle Leroy,
Marc Meganck, Sylvianne Modrie,
Barbara Pecquet, Jef Pinceel,
Brigitte Vander Bruggen,
Stephan Van Bellingen,
Daphné Van Grieken.

VERTALING

Gitracom, Hilde Pauwels,
Data Translations Int.

NALEZING

Koenraad Raeymaekers,
Hans Blanchaert, Ludo Gobin, Wim Kenis,
Coralie Smets, Tom Verhofstadt
en de leden van het redactiecomité.

VORMGEVING

The Crew Communication

DRUK

Dereume Printing

VERSPREIDING EN ABONNEMENTENBEHEER

Cindy De Brandt,
Brigitte Vander Bruggen.
bpeb@gob.irisnet.be

BEDANKINGEN

Hans Blanchart, Etienne en Denis Lacoste,
Inge Messiaen.

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER

Arlette Verkruyssen, directeur-generaal
van Brussel Stedelijke Ontwikkeling/
Gewestelijke overheidsdienst Brussel,
CNN – Vooruitgangstraat 80, 1035 Brussel.

De artikelen zijn gepubliceerd onder de
verantwoordelijkheid van de auteurs. Alle
rechten voor het reproduceren, vertalen of
herwerken zijn voorbehouden.

CONTACT

Directie Monumenten en Landschappen –
Cel Sensibilisatie
CNN – Vooruitgangstraat 80, 1035 Brussel
<http://erfgoed.brussels>
broh.monumenten@gob.irisnet.be

HERKOMST VAN DE FOTO'S

Mochten er ondanks onze inspanningen
om alle reproductierechten te betalen
toch nog gerechtigden zijn die niet
gecontacteerd werden, dan worden zij
verzocht zich kenbaar te maken bij de
Directie Monumenten en Landschappen
van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

LIJST MET AFKORTINGEN

AAM – Archives d'Architecture Moderne
ARA – Algemene Rijksarchief
DCBSO – Documentatiecentrum van
Brussel Stedelijke Ontwikkeling
DML – Directie Monumenten en
Landschappen
EK – Erfgoedklassen
GOB – Gewestelijke Overheidsdienst
Brussel
KBIN – Koninklijk Belgisch Instituut voor
Natuurwetenschappen
KBR – Koninklijke Bibliotheek van België
KIK-IRPA – Koninklijk Instituut voor het
Kunstpatrimonium / Institut royal du
Patrimoine artistique
KMKG – Koninklijke Musea voor Kunst en
Geschiedenis
RPAW – Recherches et Prospections
archéologiques en Wallonie
SAB – Stadsarchief Brussel
SRAB – Société Royale d'Archéologie de
Bruxelles
ULB – Université libre de Bruxelles

ISSN

2034-578X

WETTELIJK DEPOT

D/2015/6860/027

Cette revue paraît également en Français
sous le titre *Bruxelles Patrimoines*.